

Пейо Димитров

Историческият мит в белетристиката на Емилиян Станев

В последния период от творчеството си Емилиян Станев намери нова проблематика, която му позволи да излезе извън бреговете на живота в регионалните граници на българския град и село и да потърси по-различни общочовешки измерения за духовността на съвременника. Във времето, когато писателят в стила на добрата българска традиция размерваше контрастните багри на домашната черга, европейската литература с натраплива болезненост съизмерваше модерните си идеи с античните и библейските митологични схеми, създаваше „касталиите“ на своя стремеж към духовност и утвърждаваше класическата непригодност на интелектуалните натура за стабилитет в бюргерския свят. Роден в началото на века, но възпитан с реалистичната художествена мисловност, той срещупоставяше виталната природна жизненост на провинциално депресираните естествени жизнени начала в малкото градче, за да утвърди себе си като майстор на провинциалните драми в затворения кръг на неспособните за по-широка хуманна общителност, депатриархализиращи се типове, които напомнят за „Българи от старо време“, „Чичовци“, „Бай Ганьо“, „Герациите“ и Нане Вуте. Перспективата за изобразяване на тъмни страсти и очертаване на характерологична галерия от типове в социално-националното битие на българина несъмнено обещаваше да запише името му като следващия голям художник след Йовков, ако социалистическата революция не бе прекъснала плодотворните му начинания чрез унищожаването на естествената среда за развитието на неговите себични герои. Органически свързан с определена поетика и художествен светоглед, той заедно с редица други писатели се оказа в безпътницата да търси нов художествен свят и нови изобразителни похвати. В стремежа си да преодолее миналото и да навлезе в новото време той създаде няколко талантливо написани повести, но стилово и съдържателно те напомняха предишното му творчество и не му обещаваха широк път. Разочарован и творчески неспособен да се живее в съвременето, Емилиян Станев реши да навлезе в него, като го обходи чрез предходните десетилетия — отпрати поглед към недалечното историческо минало и написа обемен роман, където срещна в конфликт политическите сили на епохата. „Иван Кондарев“ бе несъмнен успех,

който утвърди името на писателя и се възприе ласкаво от критиката: роман — епичен, обективен, психологически и съвременен, но неуловимо от страниците му ни гледаха тежките фигури на повествователите от XIX век. Непосредствено след като го завършва, след една командировка, романът изведнъж му става чужд и единствено усилията на трезвомислещата съпруга¹ го спасяват от изгаряне. В творческото развитие на писателя, извън самостоятелната му белетристична значимост „Иван Кондарев“ бе свидетелство за осъзнаването на конфликтността на българската история, размисъл за своеобразието на националната съдба и търсене на историческите напластявания в самосъзнанието на българина. В такъв повратен за творческото си развитие момент, след създаването на романа, Емилиян Станев премисля и съпоставя вече създаденото с произведенията на своите съвременници — европейските писатели от XX век, чете и осмисля новомитологическите настроения на творци като Т. Ман, Х. Хесе, М. Булгаков, И. Андрич и др., и след собствената среща с историята най-близка му става концепцията за извеждане на национален философски мит. Притежаващ оригинален, голям талант, той успя да вникне в новите белетристични търсения и да пречупи чуждите настроения, като ги оживи в перспективата на националноисторическата проблематика и атмосфера. Появиха се последователно „Легенда за Сибин“, „Антихрист“, „Тихик и Назарий“ и национално нерегионализираните, но съзвучни с тях „Язовец“, „Скот Рейнолдс и непостижимото“, „Лазар и Исус“ — образци на проза, които нямат напомнящи съответствия в предходната ни литература. Емилиян Станев откри нов свят за себе си и нови простори за българската белетристика.

В осмисляне на националноисторическото наследство, обективно погледнато, той не зачена нещо съвършено непознато — неговите предходници са Н. Райнов, С. Загорчинов, до известна степен и Д. Талев. Те също търсеха преданието и спомена от вековете и пречупването им през модерната мисловност на съвремението си, не им липсваше и философско-етнологическа концептуалност, но при тях детайлно реставрираните битова психика и интериор като че ли придърпват творбата към адекватността на отминалото време и я покриват с патината на историята. На пръв поглед произведенията на Емилиян Станев създават впечатление за осъществена още позадълбочена връзка с факти и достоверни източници в сравнение с предходните писатели. Средновековните литературни паметници, възникнали по повод на богомилството и исихазма, са старателно проучени и въведени в повествованието като заимствувани цитати и символика. Образите, които представят конфликтните линии в творбите, също така напомнят верски догмати и идеи на богомилско-

¹ Станева, Н. Дневник с продължение. С., 1977, с. 152.

то и исихастското учение, регистрирани в писменото наследство. В лицето на Силвестър Емилиян Станев възплъщава представата за критицизма на съвършения богомил, който довежда до краен предел отрицанието на ортодоксалната християнска доктрина и дори стига до нерелигиозни прозрения. Бившият слуга Тихик в своята привързаност към богомилството като учение на онеправданите и ненавист към феодалите свежда духовните постулати на вярата до устав за разправи с господарите и идеал за благоденстваща патриархална община. В образа на Сибин прабългарската езическа непримиримост към християнството като „лош закон“ и „византийска вяра“ довежда до неприязън и към богомилството като една от неговите трансформации. Като замисъл той явно е подсказан от въпросите на княз Борис I до папа Николай и отговорите на римския първосвещеник. Странныят стремеж на Теофил към святост го довежда до твърде ранното и умозрително постигане на истината в нейната противоположна крайност. Образи като Теодосий и Евтимий, Лука и Доросий, Борил и Иван-Александър, Никифор Бикоглавия, Каломела, Арма и Ивсула не са натоварени със значение да експериментират абстрактна догматична идея, но те носят в себе си средновековните възможности за социална реализация и в повечето случаи са верни представи от историографските проучвания. В произведенията присъствуват и значими интелектуални въпроси за средновековния човек — като създаването на Вселената и човека с участието на злата сила, небесния и земния дял в светоусещането на мъжа и жената, разноречията и общността между езичество, християнство и богомилство, исихастското отчуждаване от светския живот, ортодоксията и ересите, Исус и Сатаната. За да усили впечатлението за присъствие на феодалния живот от XIII и XIV век, авторът въвежда в повествованието царете Борил и Иван Александър със съпругите им Целгуба и Теодора, примикюра Ангел, споменатите в Борилския синодик богомилски водачи Добри, Стефан и Тодор, личности като Евтимий и Теодосий Търновски, описания на църковните събори. Широко място намират библейско-евангелската символика и употребата на цитати и реминисценции от старобългарски произведения, предназначени да създадат представа за специфичен средновековен колорит и орнамент. Старобългарската мисловност е наподобена чрез стилизации и преки текстови заемки от известни писмени паметници. В „Легенда за Сибин“ срещаме следните цитати и перифрази от „Тайната книга“:

„Той придумал ангелите на водата и на въздуха да обърнат гръб на самодоволния Отец. . . лицето на Сатанаил станало червено като нажежено желязо и се уподобило на човешко.“²

²⁻¹¹ Станев, Ем. Легенда за Сибин — преславския княз. С., 1968, с. 22, 21, 25, 33, 149, 51, 50, 62, 52, 59.

„Сатанаил слизаше от божия престол в седмото небе до огнената бездна, защото не само беше управител на предвечния свят, но и негов строител.“³

„За седем века Сатанаил създаде новия си свят — направил слънцето, месеца, звездите, заповядал на земята да произведе животни и растения и накрая извалял от земната тиня Адам и Ева и ги оживил, като поселил в тях душите на двама от падналите ангели. . . скрил се в една тръстика, за да подмами Ева и да се съвъкupi с нея чрез опашката си. . . После изкушил Адама и го накарал да се съвъкupi с Ева. Така бе създаден човекът — от смъртна плът и от дух на паднали ангели.“⁴

„. . . в твоя ангел дяволът е излял отровата на сладострастието да наплоди рожбите си до края на света“⁵.

„Тогава Сатана ще се разгневи и ще отвори война на праведните. . . Слънцето ще се помрачи, Син човечески ще провади своите ангели. . .“⁶

От Синодика на цар Борил са заимствувани също множество реплики, от които за пример могат да се посочат:

. . . бе произнесена присъдата над сеятелите на богомилската ерес Добри, Стефан и Тодор“⁷.

„На онези, които твърдят, че дяволът е светодържец, анатема трижди.“⁸

„На онези, които прибавят към божеството четвърти бог и го наричат Утешител, анатема трижди.“⁹

Също така изразите „Рабиня Мария, прелъстена от нашия общ враг Саланата, да заплати. . . Раб Кънчо да пости и заплати. . .“¹⁰ са отгласи от средновековните номоканони и съдопроизводство. Между тях има и фрази: „Дето има събрани в мое име, там съм и аз,“¹¹ заети от Евангелието и други канонични книги.

В „Антихрист“ по-рядко се срещат преки текстови успоредици, но например разказът на Теофил за улова на риба през зимата¹² напомня момент от житието на Ромил Видински, размишленията на Лука за смъртта на децата и приобщаването им към ангелите¹³ представляват осмисляне на епизод от Патриарх-Евтимиевото „Житие на Иван Рилски“. Социалните обобщения на столичните нрави през XIV век — „Развеждаха се съпрузи и за лесен развод ходеха във Влашко“¹⁴ имат за основа посланието на Евтимий до угро-влахийския митрополит.

Прякото включване в повествованието на средновековни текстове и реплики без съмнение има за задача да наподоби средновековната поетична мисловност и излъчване, необходими за постигане на условна автентичност. Но ако потърсим събитийния и идей-

ния план на историческата хроника — батални картини и политически събития, — ще намерим по-скоро втъкани средновековни текстове и символика вместо обстоятелствено разгърнатата историчност. Средновековните съответствия са търсени на равнището на декоративния орнамент и стилизацията, без да бъдат задълбочени в събитийния план. По отношение на реставрацията на средновековието Емилиан Станев значително олекотява творбите си откъм епическа архаизация и етническа битова фактура и извежда на преден план конфликт, обусловен не от достоверността на историческата ситуация, а от вътрешната логика и психологическото развитие на героите. И в трите произведения при структурирането на образите и конфликтите той като че ли е избирал експериментален модел за довеждане до крайност на потенциалните възможности, закодирани в определени постановки на богомилското и исихастското учение. Гордият преславски княз Сибин, съхранил в паметта си спомена за вековната история на своя род и езическия бог Тангра, завършва живота си като нищенствущ хедонист, Силвестър от критицизъм на ортодоксалния християнски бог стига до атеистично отрицание на боговете и пантеизъм, Теофил заменя исихастката святост със земната греховност, а Тихик снизява богомилския социален идеал до феодално старейшинство. Каломела, Арма и Ивсула остават неповлияни от времето, в което са хронологизирани и неизменно стигат до властния призив на женската си инстинктивност. Изразени чрез доведена до противоположната си крайност позиция, те не са типични представители на исторически идеи, а носители на субективно съзнание, вплетено в трагична борба за самопроверка и отстояване на исисквания за екзистенциална индивидуализация. Ако предшествениците му вървяха към отъждествяване на персонажа с историческото и етническото битие, героите на Емилиан Станев, макар и условно да са носители на такива представи, тръгват от противоположния стремеж да се разграничат от илюстрацията на миналото, за да изразят общочовечна принадлежност. Запознатите с паметниците на старата българска литература знаят доколко творбите на Емилиан Станев са чужди на типологическите измерения на българския средновековен живот, доколко е чужда критично-екзистенциалната съотнесеност на Силвестър и Тихик с богомилските и на Теофил — с исихастките убеждения и мироглед. При изграждането на конфликтите и образите не присъствува претенцията да се обосновават причините за възникването на богомилството или исихазма в обществените условия на българския живот — зреенето на идеите примерно в съзнанието на поп Стефан и Силвестър или Теодосий Търновски и Евтимий. Чрез тях не се извършва раждането на определена средновековна епоха, не настъпват събития и промени от исторически характер. В основата на повествованието не е поставен анализът на

обществено-исторически ситуации или светоусещането на лица които изявяват същността на двете учения и би трябвало да ги изразяват. След като така старателно въвежда цитати и реминисценции и си служи със символика от старобългарски произведения, писателят като че ли не желае да се вживее в смисъла на своите средновековни извори и да оживи историческата им перспектива. От богато документираната биография на Теодосий Търновски и Евтимий той е подбрал факти, които повърхностно представят тяхната дейност, авторитет и религиозни убеждения. Исихастското „озарение“ на Теодосий Търновски и Теофил в „Антихрист“ е изобразено твърде външно, без разгръщане на философския аспект и емоционалната интуитивност на исихията, дейността и степените на извисяване. Откъснато от специфичната си характеристика, то е сведено до равнището на индивидуален акт от страна на честолюбиви елитаристи. Пренебрегнати са просветителските им усилия, езиковата реформа и художественото дело, съзрели зад стените на Килифаревската обител. За художественото творчество на Евтимий, известен като „велик художник на славянските писмена“, изобщо не се споменава. Без съмнение образът му е обеднен и снижен исторически — той е представен предимно като администратор с болярска осанка и манталитет. Не по-различно стоят нещата и в „Легенда за Сибин“ и „Тихик и Назарий“. Прозренията на Силвестър, Тихик и Каломела въпреки изобилието от средновековни цитати не изразяват нравствения стоицизъм на богомилите, за който Презвитер Козма пише, че „по-скоро ще вразумиш добитъка, отколкото еретика“, отсъстват също така аскетичното им пречистване и приобщаване към божеството, тяхната образованост и знание на свещените книги, умението им да ги тълкуват в символичен план. Хуманният им стремеж към социално равноправие, поради който професор Йордан Иванов нарежда „... поп Богомила и неговият слаб глас за човешко равенство и добруване... между другите благодетели на човечеството“¹⁵, е приземен чрез образа на полуграмотния Тихик до разпоредителност на феодален кмет. „Богомилizmът“ на Силвестър, Каломела и Тихик е изразен чрез склонността им към уединение и молитва, стремежа към съвършенство и наследяване на небесен живот и... встъпване в богомилската община, но тези прояви с изключение на последната в не по-малка степен са характерни и за ортодоксално мислещите християни. А откритието на Силвестър — пантестичният идеал като историческа вероятност на българското средновековие от XIII век — е твърде смела хипотеза, която не се вмести в представите за тази епоха.

¹⁵ Иванов, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1970, с. 47.

Богомилската и исихастката доктрина в творбите на Емилиян Станев са изявени на христоматийно равнище, с по няколко заимствувани примера от известни старобългарски паметници, без старание да се разкрие сложната социалнопсихологическа атмосфера на интелектуалния живот през средновековието. Тази съзнателна незадълбоченост има за задача само да събуди културно-историческите инвенции на възприемащия, да му създаде емоционална нагласа за националноисторическа ситуация и мисловност. На съда над богомилите и изричането на анатемите, богомилската община, съзерцанието на „гаворската“ светлина, адамитството, Търновския събор и т. н. е отредена функция да създадат външна историческа видимост на повествованието, но в произведенията отсъства вътрешната мотивировка — психологическото оправдание за въвлечането и участието на различните лица в събитията, определящи облика на XIV век. Вместо ситуации на детайлизиран психологически анализ и изживявания, илюстриращи конкретна историчност, са представени субективните обобщения и витална жизненост на Сибин и Силвестър и философският диалог за „земния“ и „небесния“ град между Теофил и Евтимий. Корелацията „небесен“ и „земен“ град е основен философски въпрос не само за ортодоксите и исихастите, но и за богомилите и варлаамитите. В тирдускоинната атмосфера на средновековието Емилиян Станев не търси единния за всички стремеж към „небесния град“ и различията в пътищата за постигането му, а изгражда нехарактерната за времето разграничителна бездна между небесно и земно. В трактовката му поддръжниците на първата теза са представителите на официалната църква — царете, висшият клир, Теодосий и Евтимий, а носители на „земния“ идеал са Тихик и отец Лука, Арма, адамитите и скептичните опоненти на официалната догматика — Сибин и Теофил. Дialectическият спор между представителите на така оформеното противопоставяне е решен чрез социално-философската позиция и препроверка на обществените идеи в собствената им съдба. Изстраждането на земната перспектива от Теофил-Еньо като личен акт и пълното ѝ приемане в дни на нищета говорят, че в повествованието тя е предадена като кръгозор на ограничението. Гордият Евтимий отказва да я благослови и завещава на миряните си вярата, отричайки пътя на индивидуалното физическо отъмщение. Утилитарната, принизяваща идеите възможност, която му чертае Теофил, е унижение на неговата идеална визия за „небесния град“ и достойния му живот, посветен на нея. Последната среща между Теофил и Евтимий, преди всеки да поеме своето бреме, означава вращаване на философските концепции в народностния живот — вярата обещава на Евтимий и следовниците му мъченичество и святост за пораждане на нов идеал, а изборът на Теофил-Еньо е предизвестие за робска-

та участ и хайдушката песен. Съдбоносното разминаване между изразителите на духовното и прагматичното начало обуславя по-нататъшната народно-битова и песенно-фолклорна социална мъдрост, приземяваща идейните абстракции до равнището на практическите житейски нужди. Емилиян Станев съзнателно пренебрегва богословскодейната историческа адекватност на богомилската и исихастката теология от XIV век, за да пренесе акцента върху народностно значимия проблем за преломяване на народното съзнание при падането под турска власт. Социално-философската дилема на романа — върховният исторически момент в националната ни съдба и предначертанието на бъдещата духовна перспектива, е удачно намерена и в художествено отношение убедително защитена. След последната среща с Евтимий Теофил-Еньо измъква сабята на Шеремет бег и поема завинаги историческия си път на класически хайдутин. В конфликта между „небесния“ и „земния“ град, чиято препроверка извършва чрез собствената си съдба, той е исторически принуден да сподави душевните си терзания в полза на земното. От високите сфери на търсене на идеала Теофил слиза до тревогите на всекидневието и се превръща в изразител на националното битие без възможност за извисяване на субективна идея извън етническата. Той съзнава, че в неговата победа над Евтимий присъствува и скептицизмът на предопределението, но друг избор за социална реализация няма. Пред него е открит единствено пътят за прякото обвързване и приоритета на житейскопрактическото начало над мисловните абстракции. С творбата си Емилиян Станев утвърждава представата за съдбоносното значение на XIV век при формирането на суровата строгост и натуралистичната земност в националната мисловност и народната философия.

В „Антихрист“, а също така в „Легенда за Сиби“ и „Тихи и Назарий“ Емилиян Станев използва исторически ситуационен момент, но за разлика от т. нар. исторически романи отдалечава повествованието от историческата обстоятелственост и архаизация, за да извиси хуманното съдържание на субективния жизнен опит. Той търси епохи със съдбоносно значение за българския етнос — духовни движения и мисловни периоди, наситени с предусещане за бъдещето като богомилството и исихазма, падането под турско робство. Според писателя те слагат отпечатък върху националното светоусещане и характерология¹⁶. В историческите извори те не са и не биха могли да бъдат осветлени от такава гледна точка. Дори в такива силно звучащи старобългарски произведения като „Похвално слово за Филотея“ от Йоасаф Бдински, „Разказ за Чирменската битка“ от Исая Серски, „Похвално слово за Евтимий“ от Гри-

¹⁶ Са р а н д е в, Ив, Емилиян Станев. Литературни анкети. С., 1977, 94—101.

горий Цамблак трагизмът на събитията не е представен с паралелен размисъл за натежаване на идеята за „земния град“ и промените в народностното съзнание. В богомилските и антибогомилските средновековни извори също така не съществуват моменти, напомнящи „духовната просветленост“ на Силвестър и Назарий и „земната мъдрост“ на Сибин и Тихик. Историческото преломяване на народното светоусещане, представено като собствена съдба и лична идейна драма, без съмнение е дилема далеч не средновековна. Глъбинният поток на разгадаване на интимната човешка същност и екзистенциалните ѝ взаимоотношения със социалната среда отдалечават Емилиян-Станевите герои от илюстрирането на конкретни исторически обстоятелства. Страстната им непримиримост в търсенето на собствения „аз“, склонността да срещупоставят негативна възможност на позитивна перспектива също така ги отдалечават от средните векове и ги сближават със съвременната мисловност. Проекциите към съвременен светоглед и конфликтни ситуации са свидетелство за историческа условност и привидно обвързване с отминали времена. Старобългарската култура като конвенционална представа допуска възможности за модерно художествено осмисляне, но теоретична вероятност за такъв тип реална историчност е недопустима.

Проблематиката и концептуалността на Емилиян-Станевите синтетични построения трябва да се търсят извън границите на средновековната ни история — те са подсказани и психологически мотивирани от духовната атмосфера на по-късни времена. Неслучайно писателят намери своята нова творческа територия и нов стил след завършването на романа „Иван Кондарев“, по-точно след като се бе вживял емоционално и документално в събитията и културата ни от 20-те и 30-те години със задача да оцени значението им за следващата половина на века. След национално-социалните катаклизми в 20-те години у нас се появяват народоведски идеи и разработки, които като че ли търсят стабилитет и залог за бъдещето в етносоциалната непроменимост на българския живот през вековете, в устойчивостта на родовата памет и психика, в народните добродетели като извечни характерологични черти. Изкуството от това време приема като модерни идеи редица народни мотиви, пейзажни нагледни и битова фактура. Интелектуалната ни мисъл извежда социологически обобщения за националния „дух“, обективизиран в типични черти от характера и душевността на българския селянин. Художественото осмисляне на критично-историческата ситуация се среща още в творчеството на В. Друмев и Ив. Вазов, но без претенция за присъствие на етнокултурологичен аспект. Обект на съзнателно народо-философско и етносоциално отношение те стават в трудовете на историци, филолози и социолози като Б. Пенев, Г. Ми-

лев, Й. Иванов, П. Мутафчиев, Ив. Хаджийски и други, които с тревожна скрупулозност въведоха размисъла за преломните времена, за националната съдба и психическите напластявания в душевността на народа. Полемичните въпроси за приземността и абстракцията в народното мислене, религиозността и космогоничните представи, дуалистичните и аскетичните учения като бягство от социалния живот, духът на отрицанието и духът на утвърждаването, зрелостта и болезнеността в епохите на културен подем, езическата основа на здравето народностно световъзприемане се превръщат в идеи и първи прояви на народоведската ни мисъл. В атмосферата на дискуссионни противоречия наред с безапелативните утвърждения на положителните народностни черти веряждо се отправят и жестоки упреци срещу склонността на българина към пасивна съпротива, приземената конкретност на обобщенията, скептицизма и липсата на конструктивен идеал, недоверието към абстрактната спекулативност, консервативността и родовото ограждане от външния свят. Негативистичните и позитивните констатации в изследвания и статии като „Основни черти на днешната ни литература“¹⁷, „Нашата интелигенция“¹⁸, „Българският национален характер“ през робството и условия за негово запазване“¹⁹ от Б. Пенев, „Изток и Запад в европейското средновековие“²⁰, „Поп Богомил и св. Иван Рилски“²¹ от П. Мутафчиев, „Богомилски книги и легенди“²² и „Проблемата за злото и свободата на волята в старобългарската книжнина“²³ от Й. Иванов, „Духът на отрицанието у българина“²⁴ от Н. Шейтанов, „Характерни черти на българина“²⁵, „Българската интелигенция като рожба и отрицание на нашето село“²⁶ от К. Петканов отразяват неоспорими характеристики и наблюдения за народното битие и психика. Наред с тях с особена популярност се ползват безусловно оптимистичните етнологически утвърждения, отразени в страстната публицистика на Гео Милев след Септемврийското въстание, в платната на художниците Иван Милев и Владимир Димитров-Майстора, в белетристиката на Йордан Йовков, Ангел Каралийчев и редица други писатели, художници и критици. Лебедовата песен на народоведските студии — „Оптимистична теория за нашия народ“ на Иван Хаджийски — извежда увереността в перспективното бъдеще на българина от устойчивостта му през трудните веко-

¹⁷⁻¹⁹ Вж. П е н е в, Б. — Златорог, 1921, кн. 3—4; Златорог, 1924, кн. 1; История на новата българска литература. Т. 1. С., 1930.

²⁰⁻²¹ Вж. М у т а ф ч и е в, П. Годишник на СУ „Кл. Охридски“, кн. XX, С., 1925; Философски преглед, г. VI, 1934, кн. 2.

²²⁻²³ Вж. И в а н о в, Й. Богомилски книги и легенди. С., 1925. Увод; Философски преглед, г. IV, 1932, кн. 1.

²⁴ Вж. Ш е й т а н о в, Н. Философски преглед, г. V, 1933, кн. 2.

²⁵⁻²⁶ Вж. П е т к а н о в, К. Философски преглед, г. II, 1930, кн. 4 и г. V, 1933, кн. 2.

ве и съхраняването на народностните достойнства и добродетели. Новата вълна от етнологически утвърждения в съчиненията на П. Динев, Е. Каранфилов, Т. Жечев, Н. Генчев и други съзря през 60-те и 70-те години и е паралелно създадена с творбите на Емилиян Станев. Проникнати от стремеж за научна обективност, те подчертават градивните начала в смутни времена, съхраняването на народностните черти и надмогването на историческите обстоятелства. Съвременните народопсихолози въведоха в културата и културологичната сфера акценти и корелации от типа на „историческа съдба и национална култура“, „бит и културен хоризонт“, „етност и народ“, „революционна саможертва и просветителски стоицизъм“, „оптимистична теория за скептични времена“, „регионален колорит и национална литература“, „народностна самобитност и модерно светоусещане“ и други. У нас все още не е написана история на идеите на българската интелигенция и често временната им последователност и аргументация се разместват. Обусловеността на „историческия мит“ в творчеството на Емилиян Станев се дължи на интереса към етническите проблеми през 60-те и 70-те години и критичното връщане на погледа към народоведската дискусия от 30-те и 40-те години. В своя път към историята той не тръгва от автентичната стойност на изворите и документите, а от концепциите за нея — проекции на интелектуални етномоделни и характерологични архетипи. Разсъжденията за психическите напластявания в народностното съзнание, за сливането от космогоничните висоти на твърдата историческа почва, за трудните времена и съпровождащото ги ограничаване на кръгзора не са му подсказани от изучаването на средновековните писмени паметници, а от интереса към етническите проучвания и осмислянето им като перспективна художествена проблематика. В анкетата на Ив. Сарандев са записани любопитни мисли на Емилиян Станев за нашата история, свързани с произведенията му, които той нарича свои „главни изводи“²⁷.

„Трагедията, струва ми се, в нашата история е такава. Нашият народ взема от врага си — Византия, най-големия си враг, — взема православието, а взема и ересите, дошли от Мала Азия, опложда ги със социални идеи, за да се бори със същата тая Византия. Това е парадоксът.

— Значи смятате, че покръстването е една грешка.

— Разбира се! Православието е грешката.“²⁸

„Ние трябваше да приемем католицизма. Католицизмът, каквото и да говорим, предполага по-голяма свобода . . . — освен краля имаш папа. . . Православието се е кланяло на императора и е целувало богушите му.“²⁹

²⁷⁻²⁸ Сарандев, Ив. Пос. съч., с. 94, 94, 95, 23, 24.

„За мене една фатална дата е покръстването и избиването на прабългарското болярство, което е представлявало стълбовете на държавата, военната сила на България, и от което Византия се боеше. . . Чрез религията, чрез църквата, чрез азбуката византийското православие ликвидира първата българска държава. Първото българско царство е велика сила. Вижте Плиска и погледнете Търново с този жалък варовик.“³⁰

„Аз търся конфликти в друга посока. Мисля, че в душата на съвременния човек са живи стари, постоянни корени, които ние подценяваме и за които току-що намекнах.“³¹

Макар и съвсем бегло отбелязани, тези главни изводи, до които достига Емилиян Станев, намират точни съответствия във вече посочената литература. Няколко цитата без претенция за изчерпателност или за пряко заимстване показват тази близост:

„Въвеждането на византийското православие у нас означаваше следователно нахлуване на византийската култура и поради това трябваше да предизвика криза не само в религиозното съзнание на старото българско общество, но и в целокупния ни живот. Така наред с рушенето на вярата в старите божества почна и разложението на националния ни бит и на всичко, което бе създадено в него през течението на дългото минало.“³²

„В противоположност на римския първосвещеник, чиято духовна власт над католическия свят бе се създала далеч преди времето, в което изникнаха първите тамошни монархии и независимо от всяка светска сила, цариградският патриарх дължеше своето значение само на това, че резидираше в столицата на империята, отразяваше блясъка на светския глава и разчиташе на неговата сила. По тая причина, когато на Запад папите сваляха и качваха светските владетели, вселенският патриарх оставаше само един вид придворен епископ на императора или негов вероизповеден министър.“³³

„... с приемане на християнството чуждата византийска култура с държавна помощ иска да унищожи местната езическа култура на славяни и българи. . . Наистина в началото ние имяхме внушителни предпоставки и постижения: делото на Кирила и Методия, Климента. . . монументалните сгради на Плиска, Преслав и пр.“³⁴

Могат да се извлекат по-цялостни сравнения и с разсъжденията на други автори, а също така и паралели с мисли и постъпки на персонажа. Художественият изказ е орнаментиран в стила на средновековната езикова образност, но мотивацията на образите е извър-

³² Мутафчиев, П. Поп Богомил и св. Иван Рилски. — Философски преглед, г. VI, 1934, кн. 2, с. 101.

³³⁻³⁴ Мутафчиев, П. Изток и Запад в европейското средновековие. — Годишник на Софийския университет, Историко-филологически факултет, 1925, кн. 20, с. 9.

шена под налягането на етносоциалните постановки и виждания. Съдбата на Сибин без съмнение отразява познатата теза за унищожаването на прабългарската и славянската културна традиция от християнството, а смъртта му е завършек на процеса по заличаване на националната самобитност, преследвана като езическа. В съзнанието му на воин и наследствен владетел на бившата столица, Преслав, с топлота оживяват единствено спомените за езическия танц на Котра, мелодията за конете и ясната мъдрост на Тангра, а православната ревност на Борил той асоциира с лицемерието на омразната Византия и нейната религия — виновница за изчезването на рода му. Затова владетели като Калоян и бъдещия Иван Асен II, с когото емигрира брат му, сломили военната ѝ мощ и унизили гордостта ѝ, за него са утешение и надежда³⁵. Силвестър и Теофил, преди да стигнат до своята земна истина, са в плен на схоластичните византийски догми за Сатаната и Исус като олицетворение на доброто и злото, грехопадението на мъжа и жената и отричането на земните дела заради аскетичен тип съвършенство. Връщането им към естествените жизнени начала се приема като главоломно поврат в разрез с нормите за обществено поведение, при все че правотата им е очевидна. В присъствието на висшия клир, на Теодосий и Евтимий се оглежда постановката за денационализиращата роля на християнството и разяждащия родовото съзнание византизъм, прикрити под привидния стремеж за теократическо мирово единство. Мистичният им идеал, хранен с блясъка на канделабри и церемониални процесии, довежда до политическо безразличие и феодален упадък. Когато Теофил постига „озарението“ на Таворската светлина, той разбира безсмислието на „небесния“ си идеал и се запитва: „Няма такава е същността на неговата светлина — отпиране на тебе, неговото творение, и на всичко живо в света?“³⁶, — за да изрече после горестната си констатация по адрес на своите учители: „И си рекох: прав беше отец Лука — гърци са и на гръцкото безумие служат.“³⁷

„Образът на Тихик от своя страна е носител на народното недоверие и практичен разум, той е чужд на спекулативното мислене, присъщо на господарите и прието, за да служи за оправдание на егоистичните им желания. Консервативното му ограждане от външни прониквания, селското му трудолюбие и практичен разум илю-

³⁵ Вж. Станева, Н. Дневник с продължение. С., 1979, с. 225: „Сибин е последна издънка на знаен прабългарски род, на един от последните прабългарски родове. Той е интелектуален тип, иска да проникне в тайните на света, в тайните на човека, но в неговата душа все още живее езичникът — усеща единение със звездите, вселената, с тайнствените сили на съдбата. У него се борят християнски норми с богомилска догматика, както и почит към стария езически бог Тангра. Сибин е подложен на непрекъснати терзания, той има трагичен дух.“

³⁶⁻³⁷ Станева, Ем. Антихрист. С., 1970, с. 106, 193; 106, 193.

стрират твърдението за социалното отрицателство на българина, събудено като категория от богомилския критицизъм³⁸.

Никифор Бикоглавия, Лука, Хълбо, бегло или по-цялостно характеризирани, са отражение на представите за първичния тип — устойчив и оцеляващ през вековете като костна система в племенния организъм, с неразграничени понятия за етика и дълг: разбойници и закрилници с неизкоренимо съзнание за народностна принадлежност.

В „историческите“ романи на Емилиян Станев няма да срещнем обикнатата от литературата ни регионална разграниченост на града и селото със строго фиксирани социални граници и познати прототипове на селяни, дребни занаятчии и чиновници, но той също е типизирал своите образи. В основата на типизацията му като похват не стои прякото скициране от натура, а значително по-свободното моделиране в пределите на абстрактната интелектуална аксиоматика и концептуални постановки за философския смисъл на историческото битие. Регионални научни тези и аргументирани аналитични схеми в „снет“ вид оживяват в средновековното пространство като емоционална плът и болезнена психика. В съответствие с обекта на изображение той търси характеристики и характерологични типове, притежаващи необходимата широта на кръгозора, за да могат да извяят духовните движения и смисъла на измененията в историята. Рефлектиращата личност на писателя и твореца, така непривична за епичния жанр у нас, в неговите творби приема познатите исторически явления, но им дава нова психологическа плътност и нов смислов нюанс. Причините за края на средновековната държавност, разтерзаното народно съзнание между ереси, езичество и християнство и произтичащите като следствие безверие и индиферентност към държавните дела са предадени чрез вътрешен монолог и самозараждащи се стълкновения на персонажа. Повествованието в цялост носи отраженията на концептивно пречупване на фактографския материал; конфликтните възли и сюжетните линии са резултат на една основна разделителна логическа доминанта — противостоенето на родната езическа битова култура и приетото византийско християнство като враждебна разрушителна сила. Тази опозиция е подсказана от известната статия на историка Петър Мутафчиев „Към философията на българската история. Византизмът в

³⁸ Вж. Станева, Н. Дневник с продължение. С., 1979, с. 227: „Тихик е най-дейният — каза той (б.м. — Ем. Станев) — човек на делото, човек от масата. Воюва за хляб. Богомил е, но идеите му спират до практиката, по-нататък не отива. Не може да разбере мислите на богомилския маг отец Силвестър, недоумява защо трябва да се създаде една теория и после да се отрече. Той не познава вечното движение на мисълта, нейната диалектика и всъщност става спиратка на полета на мисълта, бидейки реакционер в своята същност.“

средновековна България³⁹, където той утвърждава, че вътрешната съпротива на народа получава духовен израз в богомилството, което се превръща в „социално-политически мироглед“⁴⁰ на масите,

Затворената във верския григълник — езичество, християнство, богомилство — философия на историята и търсенето на изход намира оригинално решение в произведенията на Емилиян Станев. Героите му не изразяват фиксираните в изворите средновековни събития, държавност и религиозност, а стават техни отрицатели и неизменно в жизнения си път приемат една и съща характеристика. Сибин в едноименното произведение е обрисван като „прелъстител — антихрист и сатанински слуга“⁴¹, Силвестър получава от Тихик квалификация „проклет апостол, сатанаилов раб“⁴², Назарий умира, след като стига до убеждението „нека бог си богува и дяволът да си дяволува. И двамата са у мене, за да бъда човек“⁴³, а летописанието си за Теофил сам авторът е намерил за необходимо да озаглави „Антихрист“. Отрицатели на византийския Христос и служители на земния бог — Сатаната, — яростни антихристи и неофициозни родолюбци, в тях са олицетворени коравата сила и критичният светоглед на българина, езическата му свобода, земност и етническа устойчивост.

В такъв план те биха зазвучали като епически сказ, ако в тях не съществуваша огледално закодирани въпроси на съвременето. Неконвенционалните образи на Силвестър, Теофил и Назарий въпреки очевидната връзка тудно се съгласуват с етносоциалните типизации. Чрез тях Емилиян Станев наслагва над етническата канава своята авторова позиция за прозорливостта и мъдростта на твореца и художника, задължен да износи в себе си времето и да го завещае на бъдещето. Този личен свят, раждан от социално съчувствие, обич към жена и антипатия към властник, извисява бита до поезия и го възвръща като хуманизирана етика. Трите основни лица в произведенията — творец, поет и художник — стоят най-близо до истините за човека и времето и ги изразяват чрез себе си. Силвестър създава новата легенда за създаването на жената като първо творение и в прощалното си писмо завещава на хората истинността на техните мисли и възприятия. Назарий с проникателността на художника вижда несъвместимостта на светеца и властника и разграничава реалното битие от идеала, а Теофил става отмъстител и летописец, изравнил съдбата си с народното битие: „Размислих и взех да

³⁹ Вж. Мутафчиев, П. Към философията на българската история. Византинизъмът в средновековна България. — Философски преглед, г. III, 1931, кн. 1.

⁴⁰ Мутафчиев, П. Към историята. —, с. 34.

⁴¹⁻⁴² Станев, Ем. Легенда за Сибин. . . , с. 101, 193.

⁴³ Станев, Ем. Тихик и Назарий. — Вж. Станев, Ем. Избрани произведения. Т. 1. С., 1950.

разбирам, че... за моя род български съм направил това, за него съм убивал агаряните и вече съм го възлюбил.⁴⁴ Антихристи и противници на догмата, те носят в интелекта си съмненията за истината и гравивната енергия, зачеваща нови социални процеси и мирогледни движения. Над зарисовката им в етнически план избуява съзнание, вплетено в трагична борба за идеал и екзистенция, истинност и красота; прозрения и мисъл за етническият кодекс на човека. Учението и властта в ръцете на недорасналия Тихик се превръщат в деспотизъм, съвършенството е възможно само когато се съчетае с познание, отсъства ли втората съставка, то се превръща в лицемерие. За Силвестър любовта означава откриване на красотата и истината, за Сибин тя е естествена природна радост, за Тихик — забранено познание и грях. Силвестър вярва, че разграждането на естествената човешка природа ще доведе до нов идеал, Тихик вижда в същото нарушение на нормите и безнравственост. Назарий завършва теорията на Силвестър за пантеистичната свобода на човека, превръщайки я в скептична социална истина — след освобождаването от бога и дявола той ще се разтерзава между светеца и властника — между създаването благополучие от Бикоглавия и светостта на мъртвия Силвестър. Познанието е святост и грях едновременно, то може да огруби или пречисти в зависимост от равнището на възприемането му и целите, към които е насочено. Социалнофункционалният образ на Теофил след отдалечаването му от книжните истини и вярването в проблемите на битието и историята внушава етичния принцип, че истината, за да стане такава, трябва да се живее в собствения жизнен път. Героите на Емилиян Станев експериментират своето социално кредо, заемени като корени в историята, за да го внушат като устойчиви хуманни прозрения.

Във връзка с „Легенда за Сибин“, „Антихрист“ и „Тихик и Назарий“ Емилиян Станев сам насочва към по-различно възприемане на историческото в тях. „Недейте ги нарича тези мои романи исторически. Аз винаги съм отличавал сюжета от темата.“⁴⁵ Присъствието на историята в тях е твърде външно и нефункционално. Тя е обект на повествованието дотолкова, доколкото е необходимо да очертае конвенционална схема, известна или напомняща за определена историческа епоха. Очертаната историческа ситуация в случая се приема като конвенционална народностна представа, заменяща мита или преданието в родовата памет, където сюжетното развитие в исторически план не означава и съответна историческа конфликтност. Между историческия „сюжет“ според писателя и темата — скептичната проверка за установяване на истината, предприета от Теофил — например съществуват трудно съгласуващи се

⁴⁴ Станев, Ем. Антихрист, с. 198.

⁴⁵ Сарандев, Ив. Пос. съч., с. 110.

противоречия. „Сюжетът“ носи измеренията на далечната епоха, но в него писателят е внесъл „своята тема“ за трудното постигане на земната истина, заплащаща се като индивидуално убеждение с цената на собствения живот. Т. нар. пласт на „темата“ в случая е ориентиран към времето на писателя и отразява кръга на занимаващите го въпроси от съвременето. Изграждането на гледните точки на сънапрегнатост между двата временни пласта по принцип е сродно с неомитологическия модел на съизмерване на съвременето с конкретен мит и търсенето на философската същност на идеите; на значимостта им в общохуманен аспект. Неомитологизмът на писатели като Т. Ман, Х. Хесе, М. Булгаков, И. Андрич и други и паралелите им с исторически или митологически схеми се приемат като една от водещите художествени ориентации за белетристиката след 20-те години на XX век. Понятието култура и единството на културата се осъзнава като активно присъствие на древни представи, митологеми и архаични психически комплекси в съвременната художествена мисловност със съответно проециране на модерни идеи в наследството от миналите времена като вариант за обосноваването на единството ѝ. Тенденцията към съизмерване и търсене на стабилитет за съвременното съзнание пороци формата на външна сюжетна ориентация към мита и историческата легенда с конфликтност и психологизация, съзвучни със съвременето и регионалния топос на твореца. В повечето случаи, както е известно, не се ползва пряк съпоставителен паралел с реално съществуващия мит, а се изгражда типологична или иронична конструкция. От „Д-р Фаустус“ на Т. Ман и „Улис“ на Дж. Джойс до „Кентавърът“ на Дж. Ъпдайк „митологизмът“ е изразен чрез сюжетна близост, което отвежда в условна среда, но конфликтната ситуация поднася сравнения за съвременето на твореца. Тази ориентация на европейската литература е хронологически съвременна на Емилиян Станев, той съзрява като писател във времето, когато тя бележи разцвет, но художественият ѝ модел остава чужд на развойните тенденции на нашата литература. Интересът на Емилиян Станев към 20-те и 30-те години на века в българската история върна погледа му към етносоциологическите идеи и проучвания, търсещи очертанията на народностните представи като предание и родова памет, а от друга страна, го отведе при съвременното отношение към историята — двупластовата неомитологична съпоставителност и обективизирането на актуални идеи в архаичен културно-исторически или митологически сюжет. Класическият мит бе широко анализиран от философи и социолози като първична гносеологично-философска художествена форма, в която временните отношения застават като надвременна социално-логическа конструкция, естествено бе сравнителният план в белетристиката да търси общохуманни конфликти и да се стре-

ми към размисъл за етическото оправдание на човешкото битие. Формалното сближаване между мита (или конвенционалната историчност) и времето на автора позволи старата епична романова рамка и ритмика на обективна реставрация на отминалите епохи да се разчупят и заменят с динамично повествование и субективна конфликтност на по-широка хуманна основа. Вместо да разгръща описателния план, писателят синтетично и условно загатва социалната ситуация за сметка на пространния вътрешнопсихологически анализ на мисловността и постъпките на персонажа. От реставрационната характеристика на събитията и битовата обстановка акцентът се пренася върху изграждането на емоционалното поле на героя и аналитичния срез на съзнанието му. Несъмнено синтетичното шрихиране на социалната среда отклонява художествения тип от задачата да илюстрира конвенционална историчност и му освобождава поле за изразяване на собствена, несъобразена с архетипа идея. Повествованието се одекотява от исторически реалии. Писателят не е длъжен в епически маниер да описва обстоятелствено, а пряко да срещне в динамичен конфликт субективното съзнание на опонентите. Освобождаването на повествованието от епическата описателност предоставя възможност за остри социални и интелектуални срещупоставяния и пространни психологически изследвания от различни гледни точки, за аналитично мотивиране и развой на действия в стила на „глубинната психология“. Старата епическа форма на романа до известна степен е мудна и епически забавена в сравнение с динамиката на повествованието при новомитологическата школа, където обективната пластична реставрация в социален план съществува само като логическа схема, а белетристичното изграждане приема широтата на съвременното категориално мислене. Повествованието не се затваря в теснотата на историческата предопределеност, а използва похвати и категории от потенциала на съвременната хуманност.

Емилиян Станев прие тези формални открития, позволяващи по-широко вплитане на авторова светогледна позиция в повествованието и по-пълна самоизява на персонажа и изрази недоволството си от обективната епичност на „Иван Кондарев“⁴⁶. Но в съдържателно отношение той противопостави собствен експеримент — съизмерване на етносоциологическите концепции и съвремието чрез обективизирането им в българското историческо пространство. Синтетичните му романи „Легенда за Сибин“, „Антихрист“, „Тихик и Назарий“ вече не носят белезите и повествованието на романовата епопея. Противоречието между емоционалната и рационалната визия, между социалното и личното стават опорни точки, чрез

⁴⁶⁻⁴⁸ Станева, Н. Дневник с продължение. С., 1979, с. 178, 267, 225.

които се разгръща проблематиката за съизмерване на личното „аз“ с вековечните въпроси на човешкото битие. Писателят сам е заявил своето разбиране за дуплановото сплитане на миналото и съвременността в персоналната характеристика на своите герои: „Занимавайки се с проблемите на моя Теофил. . . аз се занимавам с общочовешки проблеми, но в рамките на българския характер и историческа правда.“⁴⁷ И също така: „Сибин е. . . близък до съвременника, защото мислещата личност и днес е изправена пред големите противоречия на епохата.“⁴⁸

Скептичният „глас“ в душевността на Сибин, Силвестър, Теофил и Назарий, приземният поглед върху нещата на Тихик и Лука, женствеността на Каломела и Арма, стоицизмът на Евтимий са познати утвърждения за народопсихологическите концепции, но сънапрегнатостта, сложният възел на сплитане на историческата ситуационност със съвременната полемика за национално светосещане извиси късните му творби и ги превърна в съвременен „исторически мит“. Отдалечаването във времето на етнологическата концептуалност и обективизирането ѝ в историята в плана на философско-екзистенциална реализация им позволиха да прозвучат като предания от вековете, изпълнени с трагична съдбовност за следващите епохи и етническият облик на българина, парещи инвенции в съвременното съзнание. Отпращайки свежи виждания в миналото, той ги митологизира и закрепил към определени хронологични отрязъци, и те се възприеха като философски идеи в националното битие. Художествената им значимост позволи да се разшири вътрешното пространство на художествената творба и в синтеза историческа конвенционалност — етично-социална проблемност да се включат категории на хуманна общителност, неприсъщи за дотогавашната ни проза.

В нашата литература подобна връзка е осъществявана с фолклора, но без съвременно актуализиране на фолклорните архетипове. Емилиян Станев пръв потърси по-широките сфери на писменото наследство, етническият топос, родовата памет и обективизира виждания на съвременното в архетипни етносоциологически модели. Този белетристичен експеримент разкри възможността за широко включване на богатото, вековно етноисторическо наследство в обхвата на съвременната ни литература; опозиции и паралели, сюжети и мотиви, чрез които съвременното повествование би могло да приеме земни сокове от народностно-философската архетипност и да ги извиси, обогатявайки ги с психологическата дълбочина на съвременната концептуалност. Тази неразравяна област крие живи въглени, които биха могли да разгорят обновителни огньове за голямо бъдеще на българската литература.

Значимостта на творчеството на Емилиян Станев се осъзна като перспектива за съвременната българска проза и се написаха творби от типа на „Хитър Петър“ и „Селски календар“ на Г. Марковски, „Календар“ на Л. Петков, „От трите страни на барикадата“ и „Еньовден“ на Г. Величков, „Балканска поема“ на Д. Яръмов и редица други. В тях авторите художествено определят патриархално-родови и фолклорни нагledi за недалечното минало, оживяват алегорични петли и корави деди, занимава ги трудово-празничната възвращаемост на народния календарен цикъл, стремят се да изведат до философска значимост битовия сказ за Хитър Петър. Търсенията са свидетелство за интереса към фолклорно-етническите архетипове, създавани през вековете, за разчупване границите на социалното съвремие и включване на неусвоени пространства от националната традиция в белетристичния хронотоп на новата ни литература. Стремежът да се улови непроменимото в социалната динамика, да се предаде сложната душевност на родовото съзнание чрез асоциативен поток от амбивалентни представи без съмнение също представлява разширяване на глъбинните пластове за новата проза. В търсенето на националното у тях присъства по-определен интерес към етносредата от близкото минало, далечната история ги смущава с предварителното изискване за концептуалност. В стила на класическата българска традиция, която винаги е търсела чертите на националното в границите на типичната портретизация, без да се стреми към вероятностни логически модели, тези автори извличат своите обобщения от класическите за българската проза селения. В сравнение с предходниците си те се стремят да намерят нов акцент за познатите схеми, значително облекчават повествованието от епична обстоятелственост и дават превес на пространна митологичност. Но въпреки отношението им към такъв материал в техните произведения не присъствуват структурата на новия роман и „историческият мит“ на Емилиян Станев. Във времето, когато създава „Легенда за Сибин“, „Антихрист“, „Тихик и Назарий“, той пише и „Язовец“, „Скот Рейнолдс и непостижимото“, „Лазар и Исус“, които, макар и ненаметнати с историческа дреха, носят пластичното превъплъщение на единно творческо съзнание. Те говорят за общочовешката и философската измеримост на въпросите, които са занимавали писателя в последния период от неговото творчество. „Таворската светлина“ за Теофил и „суетата на славата“ за Тасо от „Язовец“ са явление от един и същ порядък⁴⁹ и носят еднакво разочарование и за двамата. Писателят сам е посочил и други аналогии, например между „Язовец“ и „Тихик и Назарий“⁵⁰, между „Скот Рейнолдс...“ и „Антихрист“, които подкрепят ми-

сълта за единство на проблематиката. Но в случая става въпрос не само за единството, а и за значимостта на проблемите, които Емилиян Станев внесе в структурата на своя „исторически мит“, за собствените „мъчни мисли“, разочарования и възхищения, които той със смелостта на голям художник внесе в творбите си. Последователите му възприеха само формалната страна на творческите му търсения — изграждането на народопсихологическа ситуация, — без да успеят да внесат в нея тревожната емоционалност на жизнения си опит. До голяма степен тези прояви са етнически зарисовки, на които липсва съизмеримост с идеи от съвременното и с общочовешки концептуален модел. Ако Емилиян-Станевите Сибин, Силвестър, Теофил и Назарий осмислят и изживяват в критическа препроверка идеи за смисъла и същността на човешкия живот, то етнопсихологическите зарисовки често слизат до равнището на знаменитото дявовско сексуално предизвикателство „пръц-мангела“.

Все още е рано да се правят окончателни прогнози и за творческото дело на Емилиян Станев. Към белетристичния му експеримент би могло да се подходи и с въпросителни, например доколко той успя да олекоти повествованието от патината на историята и да извиси художествени внушения за всяка творба като аксеодогическа самостоятелност. Предстои да се види и плодотворността на тенденцията му в бъдещото развитие на нашата литература, отпечатъкът, който тя ще остави в развойния процес. Независимо от въпросителните той осъществи смел „експеримент“ и обогати прозата с творби, чрез които бе дълбоко почувствувана нравствено-философската алтернатива на битието. В тях българските историко-етнологически конвенции прераснаха в хуманна проблематика, той привърза и средни модерни идеи с националната духовност и проправи пътека за съвременно родно изкуство.